

13. Соколов Б. Истребленные маршалы / Соколов Б. — Смоленск : Русич, 2000. — 528 с.

14. Солонин М. Бочка и обручи или когда началась Великая Отечественная война? / Солонин М. — Дрогобыч : Відродження, 2004. — 448 с.

15. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? / Суворов В. — М. : АСТ Москва, 2009. — 350 с.

16. Суходеев В. «За Сталина!» Стратег Великой Победы / Суходеев В. — М. : Яуза : Эксмо, 2009. — 576 с.

О. Костючок

УДК: 94 (477+20) «1941–1943»

ФУНКЦІОНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.)

Статтю присвячено проблематиці діяльності Софійського заповідника в роки нацистської окупації.

Ключові слова: Софійський заповідник, нацистська окупація (1941–1943 рр.), пам'ятка.

Статья посвящена проблематике деятельности Софийского заповедника в годы нацистской оккупации, в частности штатной структуре, направлениям работы, материальному положению и трудовой дисциплине коллектива. Внимание также уделяется отношениям работников заповедника с оккупационной властью.

Ключевые слова: Софийский заповедник, нацистская оккупация (1941–1943 гг.), достопримечательность.

The article is focused on a range of problems regarding activities of Sofia reserve during Nazi occupation, in particular to issues of structuring, work assignments, material supply and labour discipline of its collective. Also, attention is devoted to relationships of reserve personnel with occupational powers. Main scholarly works about these issues are written by I. Prelovska and I. Kabanets in a co-authorship with R. Kachan. I. Prelovska concentrated on the course of church events, which took place in various premises of Sofia reserve. This problem is also considered in the article of R. Kachan and I. Kabanets. Yet, functioning of Sophia Reserve during the Nazi occupation remains little explored. To summarize, the war years were exceptionally heavy for the employees of reserve and bore a threat of destruction of its architectural and art monuments. In this difficult time workers of the preserve made everything possible to save reserve's heritage.

Keywords: Sofia reserve, Nazi occupation (1941–1943), sights.

Великий інтерес становить проблематика діяльності Софійського заповідника в роки нацистської окупації. Серед праць, у яких розглядається ця проблематика, слід виокремити дослідження І. Преловської [11] та Є. Кабанця у співавторстві з Р. Качаном [7]. І. Преловська зосередилася на висвітленні подій церковного життя, що відбувалися на теренах пам'яток Софійського архітектурного ансамблю. Функціонуванню заповідника дослідниця приділила незначну увагу. Побіжно розглянуто проблематику і в статті Р. Качана та Є. Кабанця. Отже, в історіографії функціонування Софійського заповідника під час нацистської окупації залишається малодослідженим.

Тому наша мета — розглянути основні аспекти діяльності заповідника в означений період.

Після вступу німецьких військ до Києва місцева інтелігенція та оунівці-мельниківці створили Київську міську управу (далі — КМУ), яка володіла значними повноваженнями, що дають підстави вважати її автономною від німецької адміністрації установою. Ініціаторами й активними учасниками створення КМУ виступили оунівці-мельниківці, які мали за головну мету створити Українську державу. Водночас у Києві відновлювалося мирне життя, місто готувалося як майбутня столиця цієї держави. Керівні посади в Управі посіли представники місцевої інтелігенції. Одним із напрямів роботи КМУ стала охорона історичного надбання. Для цього в складі відділу культури КМУ створили Український комітет з охорони пам'яток культури та старовини. Цей комітет мав виконувати функції всеукраїнського координаційного центру з охорони пам'яток. Згідно з інструкціями, які видав комітет до місцевих українських органів влади (зокрема до Чернігівської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Кіровоградської обл.), основні зобов'язання з обліку й збереження пам'яток поклалися на місцеві українські органи влади та ініціативних місцевих мешканців, переважно — інтелігенцію. Відповідні органи влади зобов'язувалися організувати постійний догляд за виявленими пам'ятками, для чого вони мали призначити службовців з свого управління та залучити музейних працівників і відповідних фахівців. У випадку небезпеки руйнування пам'яток вимагалось вжити негайних заходів для їхньої охорони та невідкладного ремонту. Передбачалося, що місцеві голови надаватимуть для цього кошти. У разі загрози пам'яткам, яку не були в силах ліквідувати місцеві органи влади, інструкція вимагала повідомляти про це Український комітет з охорони пам'яток культури та старовини [6, арк. 89, 9, 11, 18]. Однак наміри службовців КМУ не було втілено. Брак коштів, комунікацій, достатніх повноважень і засобів примусу завадив реалізувати задуми комітету у всеукраїнському масштабі.

Всіма справами музеїв та заповідників на території, підлеглий КМУ керував інспекторат охорони пам'яток культури та старовини відділу культури КМУ. Від другої половини листопада до початку грудня 1941 р. німецька цивільна адміністрація підпорядкувала собі КМУ. Відділ культури КМУ перебував під контролем німецького чиновника Тезанга [13, арк. 77]. До 1 листопада 1941 р. основні завдання інспектури охорони пам'яток культури й старовини полягали в тому, щоб встановити розміри і наслідки пошкоджень музеїв, кількість вивезених в евакуацію експонатів, скласти кошториси невідкладного ремонту музейних приміщень, консервувати музеї, скоротити їхні штати [4, арк. 10]. В Києві частина заповідників, до складу яких входили пам'ятки теперішнього Національного заповідника «Софія Київська», частково відновила роботу, очевидно, значною мірою, в результаті ініціативи його працівників. А їх уже схвалила й підтримала КМУ. Структура підпорядкування окремих заповідників-філій довоєнного Софійського заповідника не є чітко окресленою. На думку Р. Качана і Є. Кабанця, Кирилівський і Софійський заповідники наприкінці 1941 р. функціонували відособлено. У листі від 6 жовтня 1941 р. вченого охоронця Кирилівського заповідника О. Александрова до інспектора з охорони пам'яток культури старовини Іванцова, вказувалося на те, що Кирилівський заповідник був філією Софійського. З ресурсів, які виділялися Софійському заповіднику, частину мали б надати Кирилівському. Як впливає зі згаданого документа, справами Софійського та Кирилівського музеїв опікувалися О. К. Гейбель (керівник Музею західного мистецтва) та інспектор з охорони пам'яток культури і старовини м. Києва Іванцов [5, арк. 66–66 зв.]. Але у версії, що впливає з листа О. Александрова, є окремі положення, які суперечать пізнішим документам. За відомостями про структуру, штати музеїв, заповідників, підпорядкованих КМУ, у листопаді 1941 р. директором Музею західного мистецтва був С. Гіляров, О. Гейбель була його заступником і за сумісництвом — завідувачем фондами цього музею [10, арк. 74].

На початку січня 1942 р. в розпорядженні генералкомісаріату про перехід деяких музеїв у його відання, О. Гейбель згадувалася як другий директор Музею західного мистецтва [3, арк. 1–2].

У документах Управи Кирилівський і Софійський заповідники, Архітектурний музей визнавалися окремими закладами. Службовці КМУ вважали керівниками заповідників та музею відповідно вчених охоронців О. Александрова, І. Моргілевського та директора О. Повстенка [9, арк. 70].

До січня 1942 р. у складі Софійського заповідника були: Софія Київська, церкви Спаса на Берестові, Св. Михайла Видубицького монастиря, залишки Десятинної церкви. Кирилівський заповідник вказувався як окремий [10, арк. 82].

Штатна структура не була сталою. Як повідомлялось у звіті про виконаний обсяг роботи інспектури охорони пам'яток культури та старовини, до 1 листопада 1941 р. було проведено скорочення, що наближалися до 80% від усього штату [4, арк. 10]. Очевидно, з 1 листопада до переходу в підпорядкування генералкомісаріату штат Софійського заповідника скоротився з 6 до 3 осіб, і складався з ученого охоронця І. Моргілевського, екскурсовода та охоронця [10, арк. 51]. В Кирилівському заповіднику працювали 3 особи, зокрема вчений охоронець О. Александров, екскурсовод, двірник-охоронець [10, арк. 51]. Архітектурний музей, що розміщувався в Софійському соборі, мав штат з 3-х осіб: директора О. Повстенка, завідувача фондами й охоронця [10, арк. 51]. Заробітна плата керівників закладів спочатку становила по 700 крб. і зросла до 910 крб. (в О. Александрова — від 500 крб. до 650 крб.), у охоронців — по 200 крб. на місяць.

Робота музейних закладів полягала в тому, щоб зберігати та консервувати фонди, проводити екскурсії [4, арк. 41–43], ймовірно, для німців.

На початку січня 1942 р. відбулися реорганізації структур та зміни в підпорядкуванні музейних закладів Києва. З документів можна зробити висновок, що об'єдналися два заповідники (Софійський та Кирилівський) і Архітектурний музей в один Архітектурно-історичний музей. Кирилівський та Софійський заповідники переформували у відділ стародавніх церков Архітектурно-історичного музею [3, арк. 1–2]. Згідно з розпорядженням київського генералкомісаріату Архітектурно-історичний музей переводився в його підпорядкування. У підпорядкуванні Архітектурно-історичного музею були Софія Київська, Кирилівська церква, Лаврська надбрамна церква і дзвіниця, церква Спаса на Берестові [3, арк. 52]. В структурі генералкомісаріату керував справами музею відділ II-а на чолі з Рейнгардтом [3, арк. 8]. Одночасно було створено посаду музейного референта, яку зайняла О. К. Гейбель [3, арк. 1–2]. Референт отримував вказівки щодо роботи підпорядкованих музейних закладів, контролював їхнє виконання; оперативно керував роботою музею; мав право клопотатися перед начальником відділу II-а у вирішенні господарських (потреба купівлі замка тощо), організаційних (розпорядок робочого дня тощо), кадрових (призначення на посади тощо), фінансових питань, пов'язаних з функціонуванням музею; звітував про свою роботу [3, арк. 364, 420, 430; 8, арк. 12]. Музей очолював директор, якого призначав генералкомісаріат. Директор Архітектурно-історичного музею зобов'язувався виконувати накази німецької адміністрації; доглядати підпорядковані історичні пам'ятки й навколишню територію, щоб забезпечити їхнє збереження [3, арк. 1–2]; мав право надавати пропозиції щодо вирішення господарських, організаційних, кадрових, фінансових питань, пов'язаних з функціонуванням музею, до музейного референ-

та, в разі підтримки прохання директора передавалося для вирішення начальнику відділу II-а [3, арк. 401, 422, 432]. Також директор звітував про роботу музею [3, арк. 1–2]. Фінансові, господарчі проблеми архітектурно-історичного музею вирішувалися через клопотання О. Гейбель перед генералкомісаріатом. Про виконану роботу музеїв О. Гейбель звітувала перед генералкомісаром [3, арк. 26, 345, 471; 8, арк. 11–12].

Після переходу до генералкомісаріату змінюється система призначення працівників музею. Директор затверджувався, слід вважати, у відділі II-а генералкомісаріату [3, арк. 1–2]. Щоб призначити нового працівника, директор клопотався перед музейним референтом (якщо це не було ініціативою референта), котрий мав це підтримати. Тоді референт подавав пропозицію в генералкомісаріат, де приймалося остаточне рішення [3, арк. 345, 404].

Архітектурно-історичний музей мав функціонувати згідно з розпорядженнями німецької адміністрації. Перехід у підпорядкування генералкомісаріату свідчить про інтерес німців до історичних пам'яток, прагнення дослідити їх, що підтвердило прибуття групи Розенберга. З 31 січня 1942 р. група місцевих науковців — працівників музею разом з представником групи Розенберга доктором фон Франке вели музейну роботу [3, арк. 450], але без уточнення, яку. Ймовірно, наукова робота в музеї могла тривати до його закриття в листопаді 1942 р. Коли установа відновила роботу, в березні 1943 р., проводилися переважно екскурсії. Серед інших напрямів наукової діяльності в одному з документів, зокрема у контексті можливого відключення водопостачання музею згадувалося, що наслідком стане затримка роботи фотолaboratorії й реставраційних заходів (промивання мозаїк тощо) [1, арк. 11]. Робота Архітектурно-історичного музею полягала в проведенні екскурсій, лекцій про архітектуру великокняжої доби, яких від 1 червня до 8 вересня 1942 р. організували, відповідно, 396 і 5. Експозиція музею поповнювалася переважно макетами та фрагментами архітектурного оздоблення Успенської церкви Києво-Печерської лаври [1, арк. 7]. Наукові працівники здебільшого готували експозиції відділу музею «Архітектура великокняжого періоду», що впливає зі звіту роботи Архітектурно-історичного музею за період від 1 червня до 19 вересня 1942 р. [1, арк. 7,8].

Взимку 1941–1942 рр. Кирилівська церква фактично не працювала. Стан її був незадовільним, вона не опалювалася всю зиму. Але її вчений охоронець О. Александров намагався зберегти фрески, розписи Врубеля, регулюючи відкриття й закриття дверей пам'ятки, щоб поступово внутрішня температура в споруді підвищилася, і так уникнути конденсування вологи на стінах [5, арк. 75–76 зв.]. У планах роботи вченого охоронця передбачалося видати німецько-україномовний путівник, написати статтю на те-

му «Київсько-кирилівській державний заповідник», проводити екскурсії, описати стан розписів церкви (для чого мали б з запросити відповідних фахівців) і пам'яток архітектури [5, арк. 60]. Щонайменше до вересня 1942 р. Кирилівську церкву, внаслідок небезпеки вільного відвідування, оглядали під час екскурсій лише німецькі військові й науковці [5, арк. 80]. Досліджувалося, чому розширюються тріщини в стінах церкви. Так, І. Моргілевський вважав, що головною причиною руйнування стала вода з моргу Кирилівської лікарні, який розміщувався за 15 м від церкви [5, арк. 86].

1942 р. кількість працівників музею зросла, максимально досягала 15 осіб (у цей час найбільше працювало штатних наукових співробітників заповідника — 3). Підвищилася заробітна плата працівників. Директор отримував 1111,5 крб., науковий співробітник — 891,5–912,6 крб., охоронець — 379,3 крб. [5, арк. 41].

Після переходу в підпорядкування генералкомісаріату працівники музею вважалися службовцями генералкомісаріату [3, арк. 9], що піднімало їхній соціальний статус серед місцевого населення. Для харчового забезпечення працівників прикріплювали до їдалень певних установ [3, арк. 444] (продукти постачали німці, Київська міська управа). Також вони отримували продукти за виданими від німецької адміністрації нарядами з доставкою власним транспортом. У травні 1942 р. музей мав вантажний автомобіль, який міг використовуватися для харчового постачання за нарядами. Також слід зважати на те, що після березня 1942 р. працівники музею харчувалися в їдальнях генералкомісаріату та отримували пайки, які рівнялися раціону німця-службовця, оскільки в разі меншої норми харчування постало б питання про потребу відвідувати німецьку їдальню в умовах сепарації населення за національною ознакою. Продовольча проблема, яка постійно турбувала більшість мешканців Києва, ймовірно, не була першочерговою для працівників музею. Так, вантажне авто закладу використовувалося для перевезення їм дров. Працівники лише купували пальне за власні кошти [3, арк. 403–403 зв.].

Генералкомісаріат забезпечував музей фінансами й надавав для цього значні кошти. В умовах суворої економії грошей заклад отримав 5125 крб. [3, арк. 426] для ремонту вантажного автомобіля, який використовувався для потреб співробітників (це доводить їхню привілейованість).

Щонайменше від 1 листопада 1942 р. Архітектурно-історичний музей підпорядковувався відділу II-ї генералкомісаріату на чолі з доктором Бенцингом. У такій системі архітектурно-історичний музей проіснував до 11 листопада 1942 р., коли його закрили [3, арк. 452].

Подальша доля Архітектурно-історичного музею була тісно пов'язана з Крайовим управлінням архівів, бібліотек і музеїв при рейхскомісарі Ук-

раїни (далі — КУ). Це управління створили за наказом рейхскомісара України 7 грудня 1942 р. КУ мало забезпечувати збереження, облік та впорядкування архівних, бібліотечних і музейних зібрань, що були важливими для історії так званого «східного простору» (Східної роботи), краєзнавства, «історії німецького управління» (Магдебурзького права), тогочасного німецького управління, та науково їх опрацьовувати. Ті архіви, бібліотеки і музеї, які не перетворювалися на крайові або з ними не об'єднувалися, залишались у підпорядкуванні генеральних комісарів. За ними КУ мало лише фахово наглядати. Керівником КУ 16 грудня 1942 р. було призначено д-ра Г. Вінтера. Новостворене управління розміщувалося на сучасній вул. Володимирській, 22-а (нині — будинок Центрального державного музею-архіву літератури та мистецтва України) [13]. За наказом рейхскомісара України від 26 лютого 1943 р. 1 березня 1943 р. створили Крайовий (Головний) музей у Києві. Групу музеїв та створений 1 березня 1943 р. Головний музей Києва очолив д-р Георг Вінтер [13], який, очевидно, не втручався в його функціонування. Так, у розпорядженні від 16 березня 1942 р. його постійно заміщувала О. Гейбель, яка мала дбати про всі справи, пов'язані з управлінням музею [3, арк. 24].

Головний музей об'єднував три музейні установи, перетворені на відповідні відділи: Музей західного і східного мистецтва, Музей російського мистецтва, Музей українського мистецтва.

На думку Т. Себти, крайове управління лише фахово наглядало за Архітектурно-історичним музеєм і не адмініструвало його, оскільки він перебував на балансі генералкомісаріату і, головне, виконував функцію охорони пам'яток архітектури. Ця функція, згідно з наказом райхскомісара України від 7 грудня 1942 р., до компетенції КУ не належала [13].

Однак масив джерел вносить певні суперечності щодо тверджень дослідниці. В наказі від 16 березня 1943 р. вказувалося про надання обов'язків керування Архітектурно-історичним музеєм С. Гілярову, який поєднував їх з керуванням відділом західноєвропейського мистецтва Головного музею. Але звітувала про роботу Архітектурно-історичного музею О. Гейбель [2, арк. 30]. У звіті головного музею від 24 березня 1943 р. підсумовувалася діяльність Архітектурно-історичного музею [3, арк. 26]; серед списку працівників Головного музею Києва, поміж яких були П. Кульженко, С. Гіляров, є прізвища працівників Архітектурно-історичного музею: П. Ємець, Є. Доїтч, О. Баккалінський [3, арк. 371]. Імовірно, що під підпорядкуванням генералкомісаріатові малося на увазі вирішення господарчих, фінансових питань (зарплата, продуктове забезпечення, фінансове забезпечення для проведення ремонтів), оскільки цими ресурсами керував київський генералкомісаріат [3, арк. 471, 467]. Щодо виконання функцій

охорони пам'яток, то Архітектурно-історичний музей з утворенням Головного музею не мав таких повноважень. Оскільки охороняти пам'ятки Архітектурно-історичного музею — Софійський собор, Києво-Печерську лавру і печери, церкву Спаса на Берестові, Кирилівську церкву з 24 березня 1943 р. зобов'язувався відділ культури КМУ [2, арк. 13].

З такою системою підпорядкування Архітектурно-історичний музей існував до 19 вересня 1943 р., коли його передали Штадткомісаріату [3, арк. 471]. Напевно, ці зміни сталися після наступу Радянської армії, що спричинило евакуацію генералкомісаріату. 27 жовтня 1943 р. співробітниця архітектурно-історичного музею Єлена Доїтч була в Кам'янець-Подільському [2, арк. 32] — отже, музей уже не працював.

1943 р. відбулися зміни в призначенні керівництва музею. Від 16 березня 1943 р. керівника Архітектурно-історичного музею призначав директор Головного музею. На чолі Архітектурно-історичного музею став С. Гіляров [3, арк. 24].

У квітні 1943 р. в Архітектурно-історичному музеї працювало 5 осіб. З серпня 1943 р. до підпорядкування Штадткомісаріату у вересні 1943 р. штат музею зріс до 7 осіб [3, арк. 371, 471].

Більшість у штаті становив технічний персонал [3, арк. 48] (увесь штат Головного музею Києва, у складі якого були співробітники Архітектурно-історичного музею, становив 23 особи). Заробітна плата працівника Архітектурно-історичного музею дорівнювала 417,10 крб. кожному працівникові на місяць [3, арк. 371].

Зі звітів відомо, що в 1943 р. працівники Головного музею виконували наукові роботи, наприклад реставрували іконостас у Києво-Печерській лаврі, у Кирилівській церкві зберігали роботи Врубеля, які почали осипатися [2, арк. 30–31].

Після поновлення роботи Архітектурно-історичного музею в березні 1943 р., його керівник просив зарахувати працівників цього закладу 2 до 3 групи постачання і 5 — до 4 групи [3, арк. 471], які були найвищими категоріями постачання. Аргументом слугувало рішення Рейхскомісара України.

Заслужують на увагу спроби ремонтувати пам'ятки музею. Софійський собор, Кирилівська церква мали пошкоджені дахи з довоєнного часу, оскільки під час обстежень згадуються прогнилі матеріали покрівельних конструкцій. Музейний референт з директором Архітектурно-історичного музею намагалися вжити всіх заходів, аби врятувати пам'ятки. Наприклад, директор О. Повстенко, щоб привернути увагу керівництва генералкомісаріату, обстежив Софію, залучивши інженера IV відділу генералкомісаріату Хансона. В акті констатовалася необхідність у негайному ремонті. Музейний

референт підтримував подібні клопотання та просив генералкомісаріат провести ремонт [3, арк. 467; 8, арк. 12]. У складних умовах воєнних років, ремонт, який полягав у зашкленні вікон, замазці рам тощо, вівся силами і засобами працівників музею [3, арк. 403]. Окрім цього, після листопада 1942 р. до кінця лютого 1943 р. в соборі частково ремонтували електромережу (яка була в небезпечному стані), повний ремонт коштував би 20 тис. крб., але таких грошей музей не мав. Проте О. Гейбель намагалася вирішити цю проблему, для чого просила генералкомісаріат допомогти — надіслати електрика [3, арк. 382–383]. В середині 1943 р. ремонт у Софійському соборі потребував перекрити дах у різних місцях на 154 м², підставити на тамбурі стропила завдовжки 30 м², пофарбувати дах площею 2565 м², замінити водостічні жолоби 260 п. м, зробити стяжки в цоколі обсягом 25 п. м, відремонтувати бруківку біля собору 35 м² тощо [8, арк. 8].

Незважаючи на такі складні умови, Софійський собор був придатний для огляду. Плата за вхід становила 2 крб. [8, арк. 20].

Втім, коштів для ремонтних робіт (на які залучалися гроші, отримані від продажу вхідних білетів у собор) не вистачало. 26 серпня 1943 р. йшли інтенсивні переговори з будівельним кооперативом щодо підядру на ремонт — генеральний комісаріат не прийняв ціни кооперативу за будівельні роботи і запропонував свою, яку 26 серпня 1943 р. кооператив іще обдумував [2, арк. 30–31]. Тому є підстави вважати, що ремонту не робили.

Водночас О. Гейбель намагалася полагодити Кирилівську церкву. Так, вона зверталася до керівника Кирилівської лікарні, в якого працювали радянські військовополонені, з проханням наказати їм відремонтувати дах Кирилівської церкви [8, арк. 9, 35].

Працівники музею не дотримувалися трудової дисципліни, порушували розпорядок робочого дня. Німецькі чиновники намагалися ліквідувати цей недолік, впровадивши обов'язкову присутність на робочому місці за 25 хв. до початку і закінчення робочого дня. За невиконання загрожувало звільнення й відправлення на Біржу праці [3, арк. 8], що прирікало звільненого на примусові роботи в Німеччині.

Підсумовуючи, слід зауважити, що роки війни були винятково важкими для працівників заповідника і загрожували цілісності пам'яток. У цих складних умовах працівники доклали всіх зусиль, щоб зберегти пам'ятки, підпорядковані їхньому відомству.

1. Архів Говденка. — Архів Національного заповідника «Софія Київська», 1492.

2. Довідки й відомості державного управління архівами при рейхскомісаріаті України і референта музею про архітектурно-історичний музей м. Києва, його роботу. — 12 лютого 1943 р. — 27 жовтня 1943 р. — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО). — Ф. 3206. — Оп. 5. — Спр. 31.

3. Документи про музейні цінності на території України в період німецько-фашистської окупації (довідні, акти, рахунки, відомості і т. д.). — 1941 р. — 1944 р. — ЦДАВО. — Ф. 3206. — Оп. 5. — Спр. 20.

4. Доповідна записка директора Центрального музею ім. Шевченка. Акти інвентаризації експонатів музею. Список співробітників, кошторис, штатна відомість — 7 жовтня 1941 р. — 5 травня 1943 р. — Державний архів Київської області (Далі — ДАКО). — Ф. Р-2356. — Оп. 6. — Спр. 173.

5. Доповідні записки про роботу київських заповідників: Софійського, Кирилівського та ін. за 1942 р. — 31 березня 1942 р. — 3 червня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2411. — Оп. 3. — Спр. 5.

6. Інструкції в справі обліку та охорони пам'ятників старини. — 8 листопада 1941 р. — 3 липня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 6. — Спр. 170.

7. Кабанець Є. П. Софійський заповідник під час Вітчизняної війни (за архівними документами, матеріалами преси та мемуарами) / Є. П. Кабанець, Р. І. Качан // Софійське читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). — К. : Горобець, — С. 266–274.

8. Листування з музеями про здійснення обстеження архітектурно-історичних пам'яток. — 28 червня 1943 р. — 3 серпня 1943 р. — ДАКО. — Ф. Р-2411. — Оп. 3. — Спр. 6.

9. Листування з головою міста про небезпечний стан будинку музею, про виплату зарплати співробітникам, списки членів Академії наук і директорів інститутів, схема та штати відділу пропаганди Київської міської управи. — 10 жовтня 1941 р. — 1 вересня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 6. — Спр. 172.

10. Матеріали про музеї, кошториси відомості на заробітню платню, доповідні записки. — 19 вересня 1941 р. — липень 1943 р. — ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 6. — Спр. 171.

11. Преловська І. Софійський заповідник 1941–1944 рр. / І. Преловська // Пам'ятки України: історія та культура. — К, 2011. — № 3–4 (167–168). — С. 64–79.

12. Структура міської управи. — 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 4.

13. Себга Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісаріаті України: історичний нарис : [Електронний ресурс] / Себга Т. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/2009_3_4/AU_3_4/111-127.pdf